

ԳՆԴ. ՏԻԳՐԱՆ ԲԱՂԴԱՍԱՐԵԱՆ

ՎԱՆԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿՈՒԻՒՆԵՐԸ ԵՒ ՎԵՐՋԻՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

(ԶԻՆԻՈՐԱԿԱՆԻ ՄԸ ՅՈՒՇԵՐԸ)

II

Նոր ուժերու ժամանում.— Սերաստացի Մուրատ.— Վերաշինու-
թիւն եւ տեղաւորում.— Մեր նոր գիծը՝ Կէրէնդաշտ եւ Փեսան-
դաշտ.— Հեռագոտութիւն դէպի Շատախ եւ Մոկս.— Մեր նախկին
դիրքերը.— Դաշնակց. Շրջանային ժողով.— Մոկսի հեռագոտութիւ-
նը եւ Ծափանցի կոնիւր:

Ապրիլ 11 (1916).— Երեւանէն մեզ մօտ եկան Սամէլ, Հմայեակ
եւ մէկ քանի թաղեցիներ: Հեռոհեռէ կը հաւաքէին:

Ապրիլ 17.— Վան եկաւ նոյնպէս Սերաստացի Մուրատը 7 ըն-
կերներով: Պիտի մեկնի Բիթլիզի ճակատը՝ Անդրանիկի մօտ: Առան-
ձին խորհրդակցութիւն մը ունեցանք: Տեղեկութիւններ աւաւ Կով-
կասի եւ զանազան ծրագիրներու շուրջ: Առհասարակ, վշտացած է
Կովկասի գործիչներէն: Յաւ յայտնեց, որ Կովկասի մէջ մեր ընկեր-
ները պէտք եղած ջերմութեամբ չեն մտահոգւիր երկրի ժողովուրդի
Ֆիզիքական եւ տնտեսական վիճակով: Յայտնեց նոյնպէս, որ շու-
տով կամաւորական զօւնդերը վերածւելու են «հրացանաձիգ գու-
մարտականերու»: Պէտք է միջոց գտնենք օգտուելու անոնց գոյքերէն,
մեր տեղական խումբերը կազմակերպելու եւ սարքաւորելու համար:

Կիմանանք թէ վերջին օրերս Բիթլիզի ճակատի վրա ուժեղ կը-
ռիւններ տեղի ունեցած են: Համազատապը ունեցած է 8 վիրաւոր, 20
սպանւած եւ 25 անյայտացած:

Ապրիլ 19.— Նահանգապետ Տէրմէնի կարգադրութեամբ, խառն
ժողով մը գումարուեցաւ իր պաշտօնատան մէջ: Խնդիրը կը վերաբերի

Վանի ընդհանուր կացութեան մասին տեղեկագիր մը ուղարկել Ձեր նաղորդողին: Մեր կողմէն ներկայ եղան Լեւոն եւ Դանիէլ վարդապետը: Ընդհանրապէս, իշխանութիւնը գէշ աչքով կը նայի մեր վերա: Երկրորդ անգամն է, որ քաղաքապետարանի կողմէն ոստիկանական պաշտօնեայ մը Պուլղարացի Գրիգորի տունը կուգայ հարցաքննութիւն եւ խուզարկութիւն կատարելու համար: Միւս կողմէն, ստահակի մը ծեծելու առիթով՝ Լեւոնին եւ ինձ հակողութեան տակ առին, մինչեւ որ Կոստիան միջնորդեց ու բաց թողին: Բոլոր այս մութ խաղերը ուրիշ՝ կուգան... Վնաս չունի, քիչ մը եւս ուժեղանանք:

Ապրիլ 21. — Հեղաշեւտ երեւանէն կը հասնին ընկերները: Երէկ քաղաք հասան Չոլոյեան Սահակը, Կապուտիկեան Բարունակը եւ Պարպեւը: Կուգան նոյնպէս զանազան օթանդակ հիմնարկութիւններ:

Կէս օրւայ կողմը, խորհրդակցական ժողով մը ունեցանք: Ներկայ են Մաքսապետեան Արմենակը, Վարդապետը, Սամէլը, Բարունակը, Պուլղարացին եւ Լեւոնը: Երկու նիստ ունեցանք: Կարծիքներու փոխանակութենէն յետոյ, տրեցան զանազան որոշումներ, որոցմէ գլխաւորներն են.

1. — Գիւղացիութեան տրելիք նպաստը ոչ թէ չըջաններու վրա բաժանել, այլ մէկ տեղ կեդրոնացնել եւ կարիքի համեմատութեամբ այս կամ այն վայրի վրա բաշխում կատարել:

2. — Գաւառի ժողովուրդը իրենց բնակավայրերը տանիլ ու տեղաւորել: Թէեւ մեր զինուորական ուժերը թոյլ չեն տար մեզ շատ հեռուները երթալ, սակայն Լեւոնի եւ իմ պնդումիս վրա, որոշեցաւ Հայոց Ձորէն յառաջանալ Կէորէնդաշտ — Փեսանդաշտ — Հարկը նոր գծի վրա, տեղաւորելու համար Շատախի, Մոկսի եւ Գաւառի ժողովուրդը:

3. — Որոշ պայմաններու տակ օթանդակել տեղական իշխանութեան (ոսակաւարներուն):

4. — Շարունակել կապ պահել Նոչարի քիւրդերու հետ, ի հարկին պարէնով եւ ալիւրով օգնելով անոնց:

5. — Մանրամասն տեղակագիր մը ուղարկել Թամամչեանին, խնդրելով զաղթականներու տեղաւորումն եւ ապահովումը, ինչպէս նաեւ նպաստի կանոնաւոր բաշխումը, Կովկասի մէջ եղածին պէս:

Ապրիլ 26. — Կոստիային գիմելով կարողացանք 50 զուխ սեւատաւար ստանալ շատախցիներու համար: Գիւղատնտես. Ընկերութիւնը համաձայնեց իր վրա վերցնել Շատախի շրջանը (Փեսանդաշտ):

Ընկերութեան կողմէն Տաճատը (Թէրլէմէզեան) խսկոյն ճամբայ պէտք է ելլէ դէպի Փետանդաշտ: Ս. Տիգրանեանը պիտի հոգայ սերմնացուն եւ գործիքները:

Մայիս 1.— Սեպուհի, Վարդեանի, Մարգար Սարգիսեանի հետ Շուշանց եւ Կարմրուոր կանցները: Մայիս մէկն է... Աշխատանքի օրը: Անցեալ տարի արիւնի մէջ տօնեցինք: Իսկ այս տարի ատաւել եւս անորոշութիւն եւ սպասողականութիւն... Սիրտս կը ճաթի քաղաք մնալէն: Կուզեմ դուրս գալ անպայման, կամ գործով եւ կամ զրօսանքի համար թէկուզ...

Ներկայացուցչական եւ անդամակցական խառն ժողով մը դուրս եկանք 50 ընկերներու մասնակցութեամբ: Ժամանակաւոր մարմին մը ընտրուեցաւ, տեղական կազմակերպութեամբ զբաղւելու համար:

Մայիս 7.— Տաճատ մեկնած է Փետանդաշտ, ինչպէս նաեւ չատախցիներ, որոնք արդէն սկսած են զիւղական աշխատանքներու: Անհրաժեշտութիւն նկատուեցաւ մօտիկէն հսկելու եղած աշխատանքի վրա: Սամէլիի հետ միասին ճամբայ ելանք դէպի այդ չրջանը:

Առաջին գիշերը մնացինք Սեւակրակ քիւրդ գիւղը: Այժմ հոս կապրին Շատախի Կաղպի գիւղացիներ եւ մաս մը էգնանցի հայեր: Միւթարական չէ իրենց վիճակը: Այստեղ է եւ մեր վարի չրջանի յայտնի խմբապետ Աղօն: *)

Երեկոյեան ամբողջ գիւղը կը հաւաքւի մեր շուրջը, ու կը սկսին մտերմիկ զրոյցներ, հին քաղցր յուշեր: Մէջ ընդ մէջ սրինդ կը նւագէ Կաղպեցի Մուրատը: Նախնական, հին երաժշտական գործիք, սակայն ինչքա՛ն քաղցր, ինչքա՛ն դիւթական կը հնչէ մեր ականջին: Անոր յատակ ու զուլալ շեշտերուն հետ սիրտս կը թրթռայ կարծես... Կը պատմեն թէ՛ Մուրատի սրինդը օձն իր բոյնէն դուրս հանած եւ մօտիկ ընել տւած է:

Մայիս 8.— Առաւօտեան անցանք Հիրճ: Հանդիպեցանք Հէշաթէն եկող 30-ի չափ ասորիներու: Կը յայտնեն, թէ բաւական թիւով հայեր եւ ասորիներ կան այդ կողմերը մնացած: Կը տեղակացնեն նոյնպէս, թէ թիւքերը սկսած են Սղերդէն քաշւիլ: Մեր Արմշատցիներէն մէկ քանին մինչեւ Սոքանց (Շատախ) գացած ու վերադարձած են, պատահելով միայն 4 մոկացի քիւրդներու:

*) Յիմենցի Ագօն Խանասարի արշաւանքին մասնակցած հին հայդուկ էր: Մասնակցած է Շատախի հեքոսամարտին եւ այնուհետեւ մղւած բոլոր կռիւներուն: Վերջերս մեռաւ Հայաստանի մէջ:

Ընկերութեան կողմէն Տաճատը (Թէրլէմէզեան) խսկոյն ճամբայ պէտք է ելլէ գէպի Փեասնդաշտ: Ս. Տիգրանեանը պիտի հոգայ սերմնացուն եւ գործիքները:

Մայիս 1.— Սեպուհի, Վալադեանի, Մարգար Սարգիսեանի հետ Ծուշանց եւ Կարմրուր կանցնինք: Մայիս մէկն է... Աշխատանքի օրը: Անցեալ տարի արիւնի մէջ տօնեցինք: Իսկ այս տարի առաւել եւս անորոշութիւն եւ սպասողականութիւն... Սիրտս կը ճաթի քաղաք մնալէն: Կուզեմ դուրս գալ անպայման, կամ գործով եւ կամ դրօսանքի համար թէկուզ...

Ներկայացուցչական եւ անդամակցական խառն ժողով մը դուրմարեցինք 50 ընկերներու մասնակցութեամբ: Ժամանակաւոր մարմին մը ընտրեցաւ, տեղական կազմակերպութեամբ դրադէլու համար:

Մայիս 7.— Տաճատ մեկնած է Փեասնդաշտ, ինչպէս նաեւ չատախցիներ, որոնք արդէն սկսած են զիւղական աշխատանքներու: Անհրաժեշտութիւն նկատուեցաւ մօտիկէն հսկելու եղած աշխատանքի վրա: Սամէլի հետ միասին ճամբայ ելանք գէպի այդ շրջանը:

Առաջին գիշերը մնացինք Սեւակրակ քիւրդ գիւղը: Այժմ հոս կապրին Շատախի Կաղպի զիւղացիներ եւ մաս մը էգնանցի հայեր: Միխիթարական չէ իրենց վիճակը: Այստեղ է եւ մեր վարի շրջանի յայտնի խմբապետ Ազօն: *)

Երեկոյեան ամբողջ գիւղը կը հաւաքուի մեր շուրջը, ու կը սկսին մտերմիկ զրոյցներ, հին քաղցր յուշեր: Մէջ ընդ մէջ սրինդ կը նսարգէ Կաղպեցի Մուրատը: Նախնական, հին երաժշտական գործիք, սակայն ինչքա՛ն քաղցր, ինչքա՛ն դիւթական կը հնչէ մեր ականջին: Անոր յստակ ու զուլալ շէշտերուն հետ սիրտս կը թրթռայ կարծես... Կը պատմեն թէ՛ Մուրատի սրինդը օձն իր բոյնէն դուրս հանած եւ մօտիկ ընել տւած է:

Մայիս 8.— Առաւօտեան անցանք Հիրճ: Հանդիպեցանք Հէշաթէն եկող 30-ի չափ ասորիներու: Կը յայտնեն, թէ բաւական թիւով հայեր եւ ասորիներ կան այդ կողմերը մնացած: Կը տեղակացնեն նոյնպէս, թէ թիւրքերը սկսած են Սդերդէն քաշել: Մեր Արմէնացիներէն մէկ քանին մինչեւ Սոքանց (Շատախ) դացած ու վերադարձած են, պատահելով միայն 4 մոկացի քիւրդերու:

*) Յինեցի Ազօն Խամասորի արշաւանքին մասնակցած հին հայդուկ էր: Մասնակցած է Շատախի հեքոսամարտին եւ այնուհետեւ մղւած բոլոր կռիւներուն: Վերջերս մեռաւ Հայաստանի մէջ: Տ. Բ.

Մայիս 12.— Սամէլը եկաւ ու յայտնեց, որ Աղօն զինւած խում-
րով մը անցաւ դէպի Շատախ: 30 զինւած եւ քանի մը անդէն տղա-
ներով Աղատի հետ մենք ալ շարժւեցանք:

Երեկոյեան հասանք Ծուղ:

Նորէն կը վերլիչեմ մեր կռիւները... Աչքիս առաջ են Գարուն-
եանի, Չաթոյեանի եւ Աղատի դիրքերը:

Երեք օր մեր երեք խումբերը կատաղի կռիւ մղեցին հարիւրաւոր
քերդերու եւ թիւրքերու դէմ: Սեւտիկնայ գետի վրա կամուրջ մը
ձգելով՝ նոր օգնական ուժեր կը հասնին թշնամիին, որու նպատակն
էր դրաւել մեր խարխիւրը համարուող Սողվանց գիւղը, մեր Լիէժը:
Առաջին երկու օրերը ի՛նչ հրաշալի կուեցան մեր տղաները: Թշնամին
յուսահատ կիջնէ դէպի ձմկաղան կամուրջը, գետը անցնելու հա-
մար: Սակայն, ի զո՛ւր. հոն է Սիւտիկեցի քաջ Արշակին խումբը:
Դիակները կը գլորին իրարու վրա, եւ քիւրդերը յուսահատ ետ կը
դառնան ու ալիք - ալիք կը թափւին մերօնց վրա ու կրնկճին չարա-
շար կերպով:

Շատեր ինկան այդ անհաւասար կռիւն մէջ... Խմբապետներէն
ալ միայն Աղատը ողջ մնացած է, ու ահա իր հետ միասին այդ ուղ-
մարեմը կը չափենք...

Մայիս 12, այո՛, ճիշտ տարի մը առաջ այսօր, Շատախի եկե-
ղեցւոյ երկու խոշոր զանդակները ղողանջեցին ու Դրօի կամաւորա-
կան զօւնդը այս զարհուրելի ձորէն անցաւ...

Այդ օրը շատախցին հպարտօրէն իր փառայեղ յաղթանակը տօ-
նեց...

Մայիս 13.— Յառաջացանք դէպի Ծղայ Խաճին: Մլա - Սերմօի
ուղղութեամբ հատ ու կտոր հրացանի ձայներ լսեցինք: Իսկոյն եր-
կու սուրհանդակ ուղարկեցինք Աղօն, որը մեր հաշւով գտնուելու էր
Կաղպու ձորը, թեւադրելով հետադատութիւն մը կատարել Աոնոսի
ուղղութեամբ եւ վաղը մեզ սպասել Մաղարահաչէն լեռը: Տասը հո-
գինոց խումբ մը ուղարկեցինք Կանէկըլի կողմէն Մոկսը հետադո-
տելու:

Լեռներու սքանչելի համայնադաստիկը մը փուած է հորիզոնին
վրա: Աչքիս առաջ հպարտօրէն ցցւած են Շատախի ամբողջ կատար-
ները, Մլաներմօ, Մալքշան, Գլօլական, Տըրջօկ, Ստեղին, Տաքայի
լեռնադաշտը, մինչեւ Նորտուղի հեռաւոր գագաթները:

Երեկոյեան կողմ աւելի յառաջացանք: Մոկսի սահմաններու մեր
դիրքապահները կը հաղորդեն թէ Հառինջի ձորին մէջ (Մոկս) կեան-

քի եւ մարդու նշոյլը չկայ: Գիշերը լեռը մնացինք. անտանելի ցուրտ է, զօրաւոր քամի մը կը փչէ զոր մարդը կը քչէ կը տանի: Փայտ չկայ, կրակ չենք կրնար վառել: Մեր խեղճ ձիերն ալ մեղի հետ կը դողան...

Մայիս 14.— Կաղսի գացող մեր սուրհանդակները վերադարձան: Յայտնեցին, որ երեք պահակներ միայն տեսած են հոն, մնացած տղաները անցեր են դէպի Արմշատ: Ազօն կը զրէ, թէ մինչև հոն հասնիլը արմշատցիները ոչ մէկ թշնամու հանդիպած են: Տիգրիսի միւս ափը, ձորի մէջ միայն բնակչութիւն եւ անասուններ նկատու են: Սոքանցի մէջ հանդիպեր են 4 քիւրդերու, իսկ էզնանցիները Արկանիսի մէջ գտած են 5 քիւրդ: Բոլորն ալ, ի հարկէ, իրենց արժանի պատիժը գտած են...

Գրեցինք Ազօն, որ իր հետ եղած ղինւորներով մեղի միանայ: Ծիծանցի Մամբրէն ուղարկեցինք Մոկսի ուղղութեամբ հետազօտելու:

ժամը 10-ին Մամբրէն մեղի կը հաղորդէ, թէ Առնոսի ձախ կողմէն հրացանածգութեան ձայներ կը լսին ու մարդիկ կը նշմարւին: Մենք մեր զիւրքերը փոխելով՝ աւելի յառաջացանք:

Երեկոյեան կողմ մեր ցրւած խումբերն ու հետազօտիչները վերադարձան: Համախմբւած իջանք ձընուկ գիւղը:

Գիւղերը բացարձակ աւերակոյտի վերածւած են: Ու մենք մեր փոքրաթիւ խումբով կը թափառինք այս աւերակներու եւ ամայութեան մէջէն...

Աստուած իմ, ի՞նչ գերբնական ուժ եւ անչէջ կրակ է, որ մեզ կը կապէ այս աւերակներու եւ լեռներու հետ, որոնցմէ ոչ մէկ կերպ կրնանք բաժնուիլ:

Մայիս 15.— Ազօն եւ արմշատցիներ ալ եկան գտան մեզ, ու միացած խումբով իջանք Թաղը: Գացինք կառավարչատան պարտէզը, Տիգրիսի ափին հանգստանալու: Մեր նահանջի ժամանակ, խնայած էինք կառավարչատունը, հռազրատունը եւ զօրանոցը: Երեք միակ շէնքերն են ու մեր ժամկոչի սենեակը, որոնք ազատ մնացած են կրակի բոցերէն:

Մեր վերեւ ցցւած է փոքրիկ հողարլուրը, որտեղ թուրք հրետանիի տեղակալ ձէլալը զետեղած էր իր լեռնային թնդանօթը ու կը ոմբակոծէր մեր զիւրքերը:

Մեր ղիմացն է, զեառի միւս ափը, Գլկանց երկայրկանի խոշոր

տունը, մեր ամենագլխաւոր դերքը, որ թէ՛ 1896-ին, թէ՛ 1915-ին անխորտակելի մնաց: Կը յիշեմ, երբ առաջին ուռմբը ինկաւ այն տեղը, վերցնելով ծայրի թիթեղը՝ վրան կարդացի «Ճէպէլ 7 - 5» — լեռնային 7-50-նոց հրետանի... Գլխանց դերքը ուռմբերուն սլա-տասխանեց տեղական նւագով (գուռնա - նաղարա) եւ շուրջպարով: Իրապէ՞ս խելադարութիւն, թէ՛ սրբազան խենթութիւն...

Կը մտնեմ կառավարատունէն ներս: Կրակելու յատուկ ծակերու մօտ, սլատերու կողքն ի վար սրսկւած, դեռ կը մնայ չորացած աղ-տոտ արիւնը թուրք դերձապահներուն, որոնք զարնւած էին մեր ան-նման նշանաոնոցներու դնդակներէն: Ահազին փաստաթուղթեր բռնեցինք այս չէնքին մէջ, գայմապամի եւ ճէվտէթի յարաբերու-թեանց շուրջ, ուրտեղ երեւան կուգար թուրքերու վախն ու սարսա-փը հայ վրէժխնդիր Փէտայիէն...

Կը մտնեմ բանտը, ուրտեղ վերջին անգամ, կրակի որոտումէն առաջ, Յովսէփ Չոլոյեանը տեսայ, որ, աւա՛ղ, կուլ յաղթանակը չտեսած, զաշունահար եղաւ Լազգիի կողմէն:

Մեր առջեւէն կանցնի Տիգրիսը որբացած... Մանկութեան օ-րերուս ինչքա՛ն խաղցած եմ սա վէտովէտուն կոհակներուն հետ... Օհ, եթէ լեզու ունենայիր, սիրելի Տիգրիս, ու պատմէիր մեզ այս վերջին մէկ տարւայ քու տեսած արհաւիրքը: Ըսէ՛, ո՛ւր տարիւր բանտարկեալ մեր հէգ ընկերներու դիակները...

Մեր կոիւններու ընթացքին, բանտ կը գտնուէր նոյնպէս Կոպօն, երկու ծունկերէն անդամահատ հայ դիւղացի մը, որ անվերջ կը թա-փառէր իր հլու հնազանդ աւանակին վրա: Կոիւր սկսելէն առաջ, զինքը մեր արեւելեան շրջանը ուղարկեցինք՝ հրահանգելով այնտեղի ժողովուրդը Խլքտան կամուրջով իսկոյն մեր կողմը անցընել, մեր սլաշտպանողական դիծը կարծցնելու նպատակաւ: Խեղճ Կոպօն տե-ղը չկրցաւ հասնիլ: Կառավարատան առաջ ձերբակալուեցաւ ու բան-տը մնաց: Սակայն, նախախնամական օգտակարութիւն ունեցաւ թիւրքերու համար: Տէր - Մարգարեանի դիրքի անմիջական կրակին տակ, թիւրքերը ցերեկ ատեն չէին կրնար գետէն ջուր առնել, եւ այդ պարտականութիւնը կը կատարէր մեր խեղճ Կոպօն՝ փստահ ըլլա-լով, որ հայերը պիտի չկրակեն իր վրա: Սակայն, միւս կողմէն ալ, խելացի Կոպօն, դիմացի մեր դերձապահներուն՝ ձեռքի նշաններով կը հասկցնէր, թէ բանտարկեալները դեռ ողջ են: Ու օր մըն ալ, Կոպօն նշանները սկսան պակսիլ... Իրար ետեւէ մեր բանտարկ-եալները կը տարւէին խողխողելու:

Թիւրքերը խնայեցին մեր Կոպօին :

1915-ի մեծ նահանջին, Բերկրիի կիրճին մէջ տեղի ունեցած դժբախտ կոտորածի ատեն, ան հերոսաբար կուեցաւ ու ինկաւ իր վերջին զնդակով...

Թաղը կը թողնենք: Կը շարժւինք եւ կը գիշերենք Սեւտիկին: Տղաները կերթան ձուկ որսալու գետին մէջ, ու ես ալ կընկերանամ իրենց զրօսներու համար: Զւարճալի եւ միանգամայն հետաքրքիր եղանակ ձուկ որսալու: Մէկ հոգի ոտները հանած ու երկաթեայ խշտիկ մը ձեռքը՝ ջուրը կը մտնէ, իսկ երկրորդը՝ բարդի չոր կեղւններէն վառած խուրձ մը ձեռքին՝ գետի եզերքն ի վեր կը քալէ: Գետի բոլոր ձուկերը գէպի լոյսը կը վաղեն անհամբեր ու կը սկսին իրենց պարը լոյսին շուրջ: Ճիշտ այդ ատեն, ջուրը մտած մարդը կը սկսի իր դորժիքով արագ - արագ հաբւածել հաւաքւած ձուկերը... Ու այսպէս կը շարունակւի որսը: Տեղացիները այս ձևի ձրկնորսութիւնը կը կոչեն «խաբրա»:

Մայիս 16.— Մեկ մօտ միայն 10 ղինուր պահելով՝ մնացածները իրենց տեղերը (Հայոց Ձոր - Փեսանդաշտ) ուղարկեցինք: Համաձայնեցի Ազատի հետ երկու օր Սեւտիկին մնալ, մեր ձիերուն հանդիստ տալու համար: Սակայն, մեր բոլոր տղաներուն մէջ - մէկ պարտականութիւն յանձնեցինք: Մէկը պէտք է ձուկ բերէ, միւսը՝ սունկ եւ խաւճիլ, մէկ ուրիշը՝ վայրի ոչխար, եւայլն: Ես ու Ազատն ալ Պրդայ ձորը դացինք կաքաւ դարնելու: Հաղիւ թէ տասը վայրկեան յառաջացած ենք ձորամիջով եւ ի՞նչ տեսնենք... հսկայ արջ մը: Առանց ժամանակ կորսնցնելու գետին կը չոքենք: Նշա՛ն: Կրա՛կ: Ու մեր փառահեղ արջը, գլտորելով ճամբուն վրա կիյնայ անշունչ: Սակայն, ի՞նչպէս տանիլ: Երկուքովս անկարող ենք: Պէտք է կարգադրել, որ տղաները խմբովին գան ու տանին:

Կը շարունակենք բարձրանալ: Անհամար են կաքաւն ու աղանիները: Կը հասնինք Վանուց Սարեր կոչող եայլան: Հրաշալի է բրնձութիւնը: Անվերջ կանաչութիւն ու սառնորակ աղբիւրներ, կարկաչուն վտակներ: Լիթթօք կը շնչենք մեր լեռներու անապական օդը եւ բուրմունքը ծաղիկներուն: Սովիկ կոչող աղբիւրի մօտ կը նստինք ու հացերնիս կուտենք: Սակայն, անօթի կը մնանք: Տեղի ժողովուրդը իրաւամբ «Սովիկ» անունը տւած է այս աղբիւրին...

Այս չրջանը հետաքրքիր է նաեւ ռազմական տեսակէտէն: Հողամասի մեծ առաւելութիւնները ահագին ուժ կը տնտեսեն պաշտպանող կողմի համար: Տարաբախտ Իշխանը, առաջին անգամ Շատախ

գալուն, ամենէն շատ այս լեռներուն վրա սիրահարած է: Նիկոլն ալ (Սարգիսի եղբայրը) երկար ժամանակ ապաստան գտած է այս կանաչաւէտ լեռներուն մէջ:

Կէս օրւայ կողմը գիւղը ելանք: Տղաքը վերադարձած են եւ բոլորը լեցուն: Առատ կաքաւ, աղաւնի, սունկ, ձուկ եւ, ի վերայ ամենայնի՝ սատկած արջը...

Սիւտիկին գետի ափունքի մօտ կը տեղաւորինք: Տղաքը հսկայ կրակ մը կը վառեն ու ամէն ինչ կեփւի: Առաջին անգամ ըլլալով, արջի միտ ալ ճաշակեցի:

Ի՛նչ սքանչելի, դիւթական ու անմեղ կեանք է այս լեռնական կեանքը... Իրօք, Շատախը ապաստանն է բոլոր հալածւածներուն եւ փախստականներուն:

Մեր ձախ կողմը կը տարածւին ընդարձակ սարսէղներ: Կը յիշեմ 1908-ի Սահմանադրութիւնը: Մեզ մօտ ապաստանած յեղափոխական խումբերը լեռներէն վար իջած էին: Այդ տոնները մեր շրջանը կը գտնէր Կոմսը, որ Սիւտիկին վրայով քաղաք կը վերադառնար: Ծիշտ սա բարոյներու տակ սրտառնեցին քաղաքէն եկող թիւրք զինուորներուն: Վը՛ղ, վը՛ղ... հրացանները կը զործեն: Խումբը հաղիւ ժամանակ կուենայ վերելի բլուրը բարձրանալու, բարեբախտաբար, առանց ոչ մէկ կորուստի:

Երեկոյեան կողմը քաղաքէն մեզ մօտ եկաւ Պօղոսը: Լեւոնը մեղի ուղարկած է թէյ, չաքար եւ ծխախոտ: Կը տեղեկանանք, թէ ուսական իշխանութիւնը յարաբերութեան մտած է Մոկսի Մուրթուլաբէյի *) հետ, այդ շրջաններու քրդութեան անձնատուութիւնը յաջողցնելու համար:

Մայիս 17. — Առաւօտուն ճանապարհ ինկանք: Մեր ետեւ կը թողունք Սիւտիկնայ նեղ ու երկար ձորը: Կը հանդիպինք Կէօրէօնդաշտ, Խան, Հիրճ, եւ յաջորդ օրը կը վերադառնամ քաղաք:

Մայիս 29 - 30. — Երկու օրէ ի վեր կը դուժարի Դաշնակցական Բայնական Ժողով: Պատգամաւորներու թիւը կը հասնի 70-ի: Ժողովի օրակարգն է՝ 1. — Զեկուցում գաւառներէն՝ իրենց տնտեսական,

*) Մուրթուլաբէյը Մոկսի գաւառացեան էր: Ազգով քիւրդ, լաւ յարաբերութիւն կը պահէր հայոց հետ: Լաւ կը կարդար եւ կը խօսէր հայերէն: Շատախի հերոսամարտին ժամանակ, կարողացաւ խաղաղ պահել Մոկսը. այդպիսով ապահոված էր մեր բիկունքը: Հայերուն օգտակար եղած է եւ 1896 Բալանի կոտորածներուն:

ռազմական եւ վարչական կացութեան մասին: 2.- Ժողովուրդի տեղաւորման եւ ինքնապաշտպանութեան խնդիրը: 3.- Մեր դիրքը կառավարութեան հանդէպ: 4.- Գիւրդը եւ հայ յարաբերութիւնները:

Բոլոր այս խնդիրները լուրջ դրազմունքի առարկայ դարձան եւ լուծման լաւագոյն եղանակները նկատի առնուցան:

Յունիս 7.— Զօրավարի (Սիլիկեան) կողմէն լրտեսութեան դաշող 4 շատախցիներ վերադարձան: Հէշաթի մօտ քիւրդերը գետը անցած ու իրենց մօտ եկած են խօսելու համար: Գիւրդերը յայտնած են, թէ ամբողջ քրդութիւնը կը սպասէ Քէմալ բէյի գալուն, անձնատուր ըլլալու համար:

Սորհրդակցութիւն մը ունեցանք Կոստիայի հետ: Տեղեկութիւններ հաղորդեց մեզ Բիթլիզի ճակատի մասին: Յայտնեց նոյնպէս, որ Հաղորդի հարաւային լեռներուն մէջ բաւականաչափ հայեր կան պահած: Մուրատ (Սերաստացի) զուժարներ է ստացած եւ անոնց աղաթման գործով կը զբաղւի:

Յունիս 13.— Քաղաքի զօրահրամանատարի կարգադրութեամբ, ուստական ջոկատի մը հետ, Լեւոնի հետ 9 ձիաւոր եւ 20 հետեւակ տղաներով հետախուզութեան մեկնեցանք նորէն Շատախ: Գիւրդերցիները իման, ուստական կայանը: Կայանի պետը փոխած է, վրացի սպայ մըն է, լաւ մարդ չէ եւ շատ դէշ տրամադրւած մեզ հանդէպ: Մեզ կը յայտնէ, թէ Շատախի հարաւային շրջանին մէջ, քոզաքները քիւրդերու հետ կուր ընկած են եւ տւած 4 զոհ:

Յաջորդ օրը ճամբայ ինկանք ուստներու հետ: Մենք մեր տղաներով կը կազմենք յառաջապահը, ի հարկէ: Ռուսները գիւղերը մնացին Ներքին իման, իսկ մենք յառաջացանք մինչեւ Սեւտիկին:

Յունիս 15.— Շարունակեցինք մեր ճանապարհը: Կէս օրւայ մօտերը հասանք Թաղ: Այստեղ հանդիպեցանք երկու հարիւրեակ քոզաքներու: Մեզ հետ եկող սպային հետ ղինւորական խորհրդակցութիւն մը ունեցանք, եւ որոշուեցաւ Մափանից (Մոկս) վրայով իջնել Բէզար: Մոկսի վրայով ալ 4-րդ վաշտը կուգայ այնտեղ մեզ միանալու:

Աչքի կը դարնէ ուստ սպաներու անհոգութիւնն ու անկարողութիւնը: Ծանապարհ ընտրելու, յառաջապահ, վերջապահ որոշելու եւ զանազան ղինւորական կարգադրութիւններ ընելու վճռականութիւնը կը պակսի իրենց մէջ:

Ամբողջ զօրամասով գիւղերեցինք կառավարչատունը:

Յունիս 16.— Թեթեւ ցուրտ մը կընէ: Կրակը վառած եւ ամենքս ալ շուրջը հաւաքւած ենք: Առաւօտ կանուխ ճամբայ ինկանք: Հանդիսեցանք Տղասպար եւ Պիֆերանք գիւղերը, ամբողջապէս աւերակ: Յերեկին հասանք Ծիծանց, ուր եւ գիշերեցինք:

Կը յիշեմ Սահմանադրութեան նախօրեակին այս շրջանին մէջ կատարւած ընդհարումները, մեր յեղափոխական գունդերու եւ քիւրդերու միջեւ:

Յունիս 17.— Առաւօտեան ժամը 5-ին շարունակեցինք մեր ճանապարհը: Բարձրացանք մինչեւ Կայնէկը: Յետոյ Մաղլահաշէնով հասանք Առնոսի աջ թեւը: Ահա նա՝ մեր առջեւը, իր սրածայր դադաթով: Հինգ հոգիով կը կազմենք յառաջապահ մեր զօրամասին: Ինձ հետ են Պօղոսը, Մամրէն, Աղասն ու Անդրօն: Զորսն ալ սքանչելի տղաներ են, յանդուգն ու զոհարերող եւ ամէն վտանգ արհամարհող:

Մեր աչքին առջեւ կը տարածւին Մոկսի գիւղերը, ձորերն ու խորխորատները անհամար: Մեր դիմացը կերեւի Տենիսի ձորը, Ուղիմ ու աւելի հեռուն՝ Բէտար: Սարսափելի եւ վտանգաւոր ճանապարհներով կանցնինք: Կէս օրւայ մօտերը կը հասնինք Ծափանց հայկական գիւղի սարալանջերը, որոնց վրա դեռ կերեւին Բիւրդերու անցեալ տարւայ շինած դիրքերը:

Մեր առջեւն է Տենիսի ձորը: Զորի երկու կողերուն վրա փռւած են քրդական գիւղերը: Դիտակով կը մաղենք ամբողջ տարածութիւնը եւ բնակչութիւն կը նկատենք: Վրացի վաշտապետը ցանկութիւն կը յայտնէ յարձակելու այս գիւղերուն վրա. սակայն, նկատելով, որ զինուորները չափէն աւելի յոգնած են՝ ետ կեցաւ այդ մտքէն:

Հետեւաբար, որոշեցաւ 50 հոգինոց խումբ մը (13-ը մերոնցմէ) գիշերով ճամբել Ողմի մօտ, քիւրդերու նահանջի գիծը կտրելու համար, իսկ մնացած ուժերով լուսարացին յառաջանալ ճակատէն:

Գիշերը մնացինք Ծափանից սարը: Յուրտ է ու սաստիկ քամին կը փչէ: Կոնակ կոնակի տւած՝ Լեւոնի հետ մեր ետախուցիւններու տակ ճիգ կընենք քնանալու:

Գիշերւայ որոշւած ժամուն խումբը շարժւեց: Հեռէն քիւրդերու կրակը կը նշմարւի եւ կը լսւի դայլերու ոռնոցը: Ռուսները ուղղակի կը սարսափին այս լեւոններու ամայութենէն եւ մէկ քանի՛ անգամ տրամադրութիւն ցոյց տւին քաշելու:

Յառաջապահ խումբին մեկնելէն քիչ յետոյ, դեռ լաւ մը չլուսեցած, մնացած զօրամասով սկսանք յառաջանալ:

Հեռւէն կերելի քիւրդ պահակներուն կրակը: Հրամանատարը մէկ րոպէ շարեցաւ եւ վաշտը կանգնեցուց:

Լոյսը բացւելուն հրացանաձգութիւնը սկսաւ: Մեր հայ տղաներով սկսանք յառաջ շարժւել ու մեր ետեւէն քաշել ուռսական վաշտը:

Յունիս 18.— Գնդակները կորոտան ու լեռ ու ձոր կարճադանդեն ահաւոր: Տաք կռիւ է: Մեր տղոցմով շատ յառաջացած ենք եւ կը դռնւինք թշնամիէն 800 - 1000 քայլի վրա: Քիւրդները բռնած են Ողմի կռնակը եղող Ծովասար լեռան դադաթը: Չորս կողմի վրա իշխող, հրաշալի անատիկ դիրք: Մենք տեղաւորւած ենք լեռան ստորոտի փէշերուն վրա: Պօղոսի հետ կը քշենք մինչեւ մեր առաջաւոր զիծը, ու կը սկսինք կրակել: Գնդակները կը սուլեն ու կը վզվզան մեր բոլորտիքը: Կը խանդավառենք մեր տղաներն ու սալտաքները:

Ժամը 10-ը անցած է: Չորս ժամէն աւելի է որ ճիգ կընենք տեղահան ընելու քիւրդները իրենց դիրքերէն ու չենք յաջողիր:

Վաշտապետը կը հրամայէ իր ղինւորներուն ետ դառնալ: Մէկիկ - մէկիկ կը քաշին: Լեւոնը կը դռնեմ ու դարձեալ դիրքերը կը մըտնենք: Զարմանքով կը տեսնենք, թէ ինչպէս ուռսները հասած են արդէն յարձակման մեկնակէտը, դիշերը մնացած բլուրին վրա: Հայ տղաներով մնացած ենք միս - մինակ, առանց պաշարի եւ փամփուշտի:

Կէս օրը անցած է: Ռուսները աւելի քան 5 ժամուայ ճանապարհ հեռացած էին մեզմէ, երբ ստիպւած եղանք մենք ալ մեր կարգին, դիրքէ դիրք փոխւելով, նահանջել ու հազիւ վաշտը դռնել Կայնէ-կըլի բարձունքներուն վրա:

Զարմացանք ուղղակի վաշտապետին անհողութեան վրա: Արդեօք թշնամութիւն ըրաւ, թէ իրապէս վախկոտ էր այս մարդը: Ամէն պարագային, վաշտը շատ անկանոն, ցրւած ու խուճապային կերպով քաշւեցաւ, եւ մեծ կորուստներու պիտի ենթարկէր, եթէ մենք չապահովէինք իրենց նահանջը:

Կամաց - կամաց քաշւելով՝ երեկոյեան հասանք Թաղ: Կանաչ «մէյտանի» մէջ խոշոր, լաւ կրակ մը վառեցինք, եւ բաց, աստղադարդ երկնքի տակ քաղցր ու անուշ քուն մը քնացանք:

Յունիս 19.— Թաղի պարտէզները կը պտուտինք՝ թուփ եւ կեռաս ուտելով: Քողաքները անխնայ կը ջարդեն ու կը կտրատեն ծառերը: Մէկ կեռասի համար, յաճախ, ծառի ամբողջ մէկ ճիւղը կը կտրեն իրենց սուրերով: Է՛, անտէր Շատախ...

Կէս օրէն առաջ ամբողջ ղօրամասով ճանապարհւեցանք: Գիշերը մնացինք Կէօրէնդաշտ: Եւ յաջորդ օրը մեկնեցանք դէպի քաղաք:

Յունիս 27.— «Րազմէթկայի նաչալնիկ»-ի եւ Լեւոնի հետ միասին գացինք Մոլլա - Գասըմ: Թրքական գիւղ մըն է, ուրտեղ այժմ կապրին 100-ի չափ անձնատուր եղած թիւրքեր: Կասկածներ կան, որ նոր թիւրքեր եւ գործակալներ եկած են հոն:

Խուզարկեցինք, լայն քննութիւններ կատարեցինք, բայց ասպարղիւն: Ինչ որ շատ դէշ տպաւորութիւն թողուց վրաս, այդ այն էր, որ մեր դրսեցի կամաւորներէն շատերը իրենց մօտ թուրք կիներ առած էին եւ միասին կապրէին: Յաջորդ օրը վերադարձանք քաղաք:

Յունիս 28.— Ղեկավար ընկերներով խորհրդակցութիւն մը ունեցանք: Որոշւեցաւ գաղտնի քէտրկութեամբ զինուորական մարմին մը ընտրել, ինքնապաշտպանութեան եւ մարտական գործերը ղեկավարելու համար:

(Շարունակելի)

